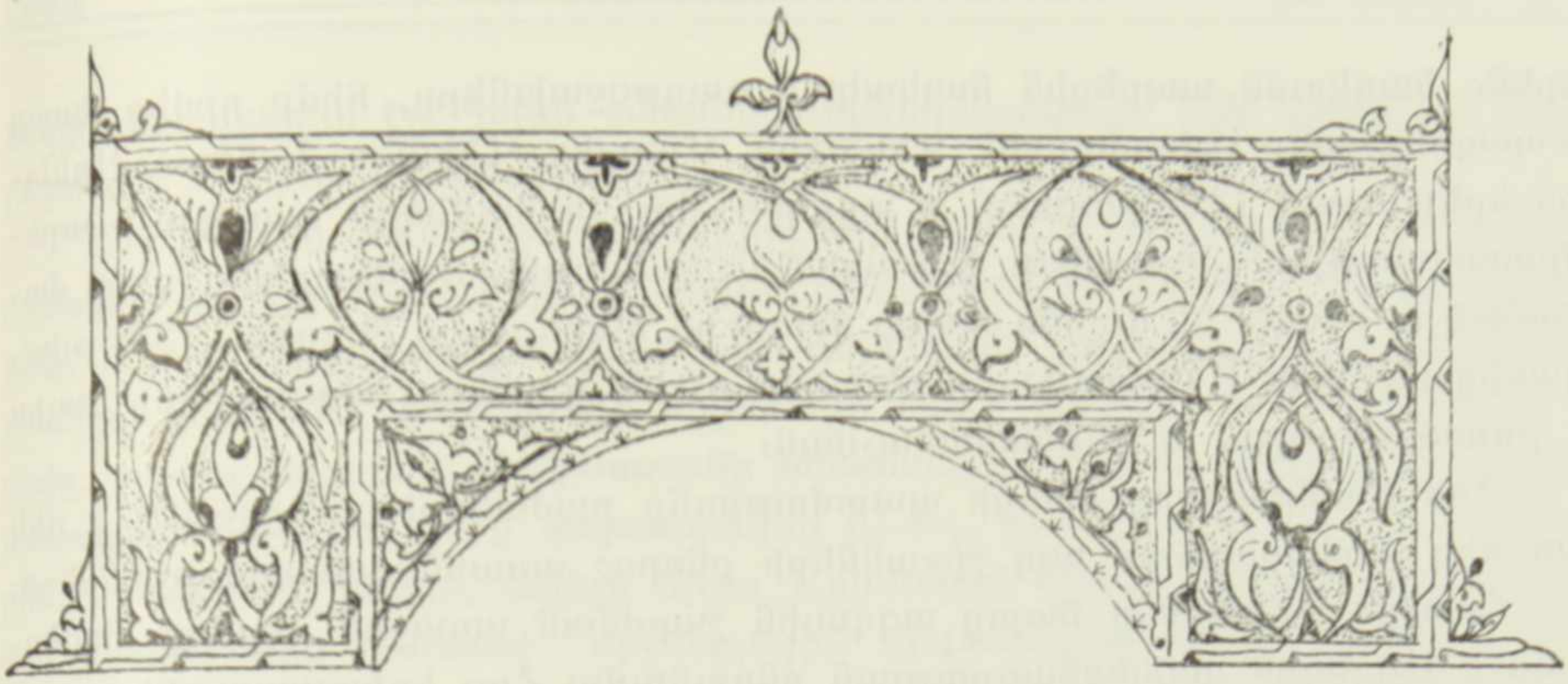

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ «ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծանուն հայագետ Հրաչյա Աճառյանն իր «Կյանքիս հուշերից» գրքում գրում է, որ իրենց ընտանիքը Նոր Նախիջևանում ապրել է մինչև 1918 թ., ընդամենը՝ 11 տարի[1]: Նա «Տաճկահայոց հարցի պատմությունը» փոքրածավալ գրքույկը (78 էջ) գրել է հենց Նոր Նախիջևանում, որտեղի թեմական դպրոցում էլ աշխատել է որպես Հայոց պատմության ուսուցիչ: Նա Նոր Նախիջևանի դումայի դահլիճում համանուն թեմայով կարդացել է դասախոսություններ:

Հրաչյա Աճառյանի գրած աշխատությունն իր ժամանակին (տպագրվել է 1915 թվականին) ամբողջացրել է արևմտահայերի պատմությունը՝ սկսելով 1870 թ. և հասցրել է մինչև 1915 թ. Հայկական Մեծ եղեռնը: Եվ ինչպես իրավացիորեն հեղինակն է նկատում, «տառապյալ հայության վերջին հիսուն տարվա արյան և արցունքի պատմությունն է» (էջ 2): Դա համառոտ ուրվագիծ է Արևմտյան Հայաստանի դիվանագիտության պատմության համար: Հրաչյա Աճառյանն այս պատմությունը գրելիս ներկայացնում է Արևմտյան Հայաստանի դժնդակ ժամանակները, որտեղ գործում էին տիրողների և նվաճյալների հարաբերությունները, և ուր տիրում էր թուրքական բռնությունները հայերի և մյուս քրիստոնյա ազգերի նկատմամբ: Նկարագրում է Արևմտյան Հայաստանում հայերի դժոխային վիճակը. «...քրիստոնյա հայը այս աշխարհի վրա պիտի տառապի, իբրև Քրիստոսի աշակերտ պիտի կրե նրա ծանր խաչը՝ հանդերձյալ կյանքի մեջ միայն ապասնելով իր վարձատրությանը» (էջ 2):

Հրաչյա Աճառյանը Հայոց ազգային զարթոնք է համարում ԺԷ դարը՝ դպրոցի և գրականության զարգացման շնորհիվ: Այդ շրջանում Եվրոպայում

---

[1] **Հրաչյա Աճառյան,** Կյանքիս հուշերից, Եր., 1967, էջ 338:

իրենց ծաղկումն ապրեցին հայկական գաղթօջախները, հիմք դրվեց հայոց տպագրությանը Ամստերդամ, Վենետիկ, Մարսել, Վիեննա և հետո՝ Արևելքի երկրներում (Հնդկաստան և այլուր): Պոլիսը նույնպես դառնում է արևմտահայության վարչական, կրթական և մշակութային կենտրոնը: Նույն ժամանակ էլ սկսում են գործել հայոց ազգային դպրոցները Պոլսում, 1838 թվականից բացվում է Իսկյուտարի ճեմարանը: Եվ դրանցով ազգությունը գալիս է լուսավորության և ինքնաճանաչման:

Նա Տաճկահայոց հարցի պատմությունը բաժանում է 7 շրջանի և մեկ առ մեկ ներկայացնում այդ շրջանների բնորոշ առանձնահատկությունները:

Հրաչյա Աճառյանը հայոց ազգային շարժման առաջին վերելքը համարում է Ազգային սահմանադրության ընդունումը: Հայ երիտասարդները, ուսանելով Փարիզում, յուրացնում են ֆրանսիական ազատական գաղափարները: Դրանց առաջին տարածողներն էին Նահապետ Ռուսինյանը, Նիկողայոս Պալյանը, Գրիգոր Օտյանը և ուրիշներ: Սակայն որքան Պոլիսը լուսավորյալ էր, նույնքան գավառը խարխափում էր խավարի մեջ:

Այս գրքույկում փորձ է արվում մատաղ սերնդին հայրենասիրական ոգով դաստիարակել, միաժամանակ, նկարագրելով անցյալի պատմության դաժան ժամանակները՝ հեղինակը ձգտում է այդ պատմությունից օգտակար դասեր քաղել:

Հրաչյա Աճառյանը հայոց շարժումը դիտում է համընդհանուր քաղաքական պատմության կապերի մեջ:

1875 թվականին թուրքական բռնապետության դեմ ապստամբում են Բոսնիան և Հերցոգովինան, այնուհետև Սերբիան և Չերնոգորիան: 1876-ին ապստամբում է նաև Բուլղարիան:

Թուրքական բանակները պարտության են մատնում սերբ-չերնագորական բանակներին, անասելի գազանություններ են կատարում Բուլղարիայում, որն արձագանք է գտնում ամբողջ աշխարհում և մասնավորապես Անգլիայում: Անգլիայի լիբերալների կառավարության ղեկավար Ուիլյամ Գլադստոնը կրակոտ ելույթներ է ունենում և դատապարտում թուրքերի ոճրագործությունները Բուլղարիայում: Բուլղարիային օգնության է հասնում իր եղբայրակից Ռուսաստանը: Սկսվում է 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, որի արդյունքը Բուլղարիայի ազատագրումն էր թուրքական լծից: Հրաչյա Աճառյանը հարց է տալիս. «Իսկ ի՞նչ էին անում հայերը այս ժամանակ»: Եվ ինքն էլ պատասխանում է, որ այդ շրջանում Հայկական հարցի նոր վերելք սկսվեց:

Հեղինակը առանձնապես մեծ սիրով է գրում ազգանվեր Մկրտիչ Խրիմյանի մասին և բարձր գնահատում նրա գործունեությունը: Մկրտիչ Խրիմյանն իր Պոլսի պատրիարքության շրջանում և դրանից առաջ, մոտիկից ծանոթ լինելով հայության առանցքներին, մի ծրագիր է կազմում և ներկայացնում թուրքական կառավարության քննարկմանը: Այդ տեղեկագիր-ծրագրում ասվում էր, որ հայը պետք է որոշակի իրավունքներ ստանա մահմեդականի հետ համահավասար: Նա նաև պետք է պաշտոն ստանա իր ապրած վայրում, և այդ ուղիով հնարավոր է բարեկարգել երկիրը: Որքան էլ թուրքական կառավարությունը Մկրտիչ Խրիմյանին խոստացավ կատարել իր ուզածը, սակայն թուրքական բռնապետության շրջանում նրա ծրագիրը մնաց ձայն բարբառո հանապատի:

Ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում Արևմտյան Հայաստանում իր

ճոտը ղեկավարում էր Պոլսի Ներսես արքեպիսկոպոսը, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ Գևորգ Կաթողիկոսը:

Պատերազմի ժամանակ ռուսների հետ միասին կռվում էին հայազգի զորավարներ Լորիս-Մելիքյանը, Լազարյանը, Տեր-Ղուկասյանը, Շոլկովնիկյանը և մյուսները, որոնք օգնում էին ռուսական բանակներին հաղթանակ տանելու գործում: Պատերազմի ավարտից հետո սկսվեց Բեռլինի վեհաժողովը, որտեղ Տատյան գերդաստանի ամառանոցում Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը փոխարինվեց 61-ով, որը ևս ոչինչ չտվեց հայերին: Հայկական հարցը, ավելի ճիշտ Արևմտյան Հայաստանի հարցը հենց այս ժամանակից դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման հարց: Հրաչյա Աճառյանը քննարկում է մեծ պետությունների՝ Անգլիայի ու Ռուսաստանի հակամարտությունը, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի բռնած դիրքը հայկական հարցի վերաբերյալ:

Հրաչյա Աճառյանը գրում է, որ հենց այդ ժամանակ էր, որ Պոլսի Ներսես Պատրիարքի ջանքերով կազմվեց երկու պատվիրակություն՝ Մկրտիչ Խրիմյանի և Խորեն եպիսկոպոս Նարպեյի գլխավորությամբ: Մկրտիչ Խրիմյանն իր թարգման Մինաս Չերազի հետ այցելեց Հռոմ, Վիեննա, Փարիզ և Լոնդոն, իսկ Խորեն Նարպեյը ուղևորվեց Ռուսաց մայրաքաղաք՝ Ս. Պետերբուրգ: Նրանց նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանին տալ տեղական ինքնավարություն, բարենորոգումներ անցկացնել այդ հատվածում և հայերին անվտանգ ապրելու չերքեզների ու քրդերի շրջանում երաշխիք տալ: Այս երկու պատվիրակությունների գործունեությունը ավարտվեց ապարդյուն: Պոլիս վերադառնալուց հետո պատրիարքարանի բեմից Մկրտիչ Խրիմյանն արտասանեց իր նշանավոր ճառը ընդհանուր կաթսայից հարիսա բաժանելու վերաբերյալ: «Գնացինք Բեռլին,—ասում էր նա,—տեսանք մի մեծ կաթսա դրած՝ հերիսա կը բաժնեն. բոլորը իրենց երկաթե շերեփները առած եկան հերիսա առնելու. սերբը եկավ առավ. դարադաղցին եկավ առավ. բուլղարը առավ. բոլորն ալ առին. մենք ալ մոտեցանք որ առնենք. կաթսային քով կանգնած պահապանը հարցուց. «Ո՞ւր է ձեր շերեփը». մե՛նք շերեփ չունեինք. մենք մեր ձեռքը մի կտոր թուղթ միայն ունեինք. «Չէ՛, ասաց պահապանը, շերեփ չունեցողը հերիսա չի ստանար. տեսեք մյուսները՝ ի՛նչպիսի երկար երկաթյա շերեփներ ունին»: Նայեցա տեսա սերբիացուն, դարադաղցուն ու բուլղարին ետև մեկ մեկ կտրիճ կանգնած, որոնց թուրերեն արյուն կը կաթեր: Ետիս դարձա. «Ա՜խ, ո՜ւր եք, ասացի, իմ զեյթունցի և սասունցի կտրիճներս»: Բայց անոնք չկային: Թուղթս ալ ձեռքես ինկավ կաթսային մեջ՝ լորճեցավ: «Դե՛հ, ասաց պահապանը, հիմա գնա՛, մեյ մ'ալ եթե հերիսա բաժնվի, պատրաստ կեցիր, երկաթե շերեփդ չմոռնաս» (էջ 12—13):

Հայ ժողովրդի մեծ մտածողներ Գրիգոր Արծրունին, Ռաֆայել Պատկանյանը, Ռաֆֆին, Մկրտիչ Փորթուգալյանը և ուրիշներ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, տեսնելով, որ բալկանյան ժողովուրդները ազատամբելով միայն ազատագրվեցին թուրքական բռնապետական լուծից, իրենք ևս որոշեցին հայերին կոչ անել ապստամբելու: Հրաչյա Աճառյանը ցույց է տալիս, որ որքան հայերը դիմում էին ապստամբության, թուրքական կառավարությունը օգտագործում էր է՛լ ավելի դաժան միջոցներ. հայ **ազգ** և **Հայաստան** բառերը արգելվեցին, դպրոցները պատրիարքարանի իրավասության տակից հանվեցին, վերացվեց հայերեն գրքերի տպագրությունը, փակվեցին հայկական թերթերը: Հրաչյա Աճառյանը նշում է, որ թուր-

քական գրաքննությունը 300 արգելված բառի ցուցակ ուներ, որոնք այլևս չէին կարող օգտագործել հայ հասարակական գործիչները:

Հայկական կոտորածները կարծես թե նույն շղթայի օղակներն էին կազմում, երբ մի տեղում ավարտվում էր, ապա մյուսում՝ նոր սկսվում: Զեյթունում ավարտվեց, իսկ Սուեդիայում և Վանում վերսկսվեցին: Բայց բոլորը էլ անարդյունք:

Հրաչյա Աճառյանը անդրադարձել է հայ ժողովրդի ողբերգական այն ժամանակներին, երբ հայերը, դժգոհ լինելով բռնապետական քաղաքականությունից, ապստամբում էին օսմանյան կառավարության վարած դաժանությունների դեմ: Նա այս գրքույկում նկարագրել է բոլոր արժանահիշատակ դեպքերը, որոնք բախտորոշ և ճակատագրական նշանակություն են ունեցել հայերի կյանքում: Այնուամենայնիվ հեղինակը արևմտահայերի հարցի պատմությունը քննարկելիս մտադիր չի եղել բոլոր մանրամասները նկարագրել: Սակայն ներկայացրած փաստերը շատ պատկերավոր են հատկապես թուրքական վայրագությունների վերաբերյալ, որը հնարավոր չէ ջնջել ժողովրդի հիշողությունից: Բերենք Հրաչյա Աճառյանի գրքույկից օրինակներ մեր ասածները հաստատելու համար: Գիտնականը հիշատակում է Ադանայի (Կիլիկիա) 1909 թ. հայկական կոտորածի սարսափները, որոնք գերազանցեցին մինչ այդ կատարվածներին: «Մի թուրք կին,—գրում է Հրաչյա Աճառյանը,—երիտասարդ հայ օրիորդների արյունից լողարան շինեց ու լողացավ: Մի հայ տիկնոջ խաչեցին, ամուսնուն մորթեցին, հետո ստինքները կտրատեցին և զավակների ձեռքը տվին, ու նրա աչքի առաջ բոլորին էլ մեկիկ մեկիկ մեռցրին և նրա ցավը ծաղրելով՝ երեսին գոչում էին «Իջի՛ր խաչից, զավակներդ ազատի՛ր»: Մի ուրիշ կնոջ ձեռքը դանակ դրին և այդ անկար ձեռքը իրենց մագիլների մեջ բռնած ստիպեցին իր զավակներին խողխողելու» (էջ 59): Այդ նույնը շարունակվում էր 1915—1922 թթ. հայկական Եղեռնի օրերին:

Թե՛ հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության 6-րդ հատորում (Եր., 1981) և թե՛ բուհական դասագրքերում պարզորոշ չէր ներկայացվում Ադանայի հայության կոտորածի իսկական պատճառը: Հրաչյա Աճառյանը բացում է այդ փակագծերը:

Ադանայի 1909 թ. հայերի կոտորածը ներկայացնելիս հեղինակը ցույց է տալիս, թե այդ դեպքերը ինչո՞վ սկսվեցին և պատճառը ի՞նչն էր: Նա բացատրում է, որ Ադանայում ապրող հայերը ձեռներեց էին, որոնք զբաղվում էին արհեստներով (արհեստավորների 85 տոկոսը հայեր էին, մնացածները թուրքեր և հույներ) ու առևտրով: Երկիրն էլ շատ պտղաբեր էր, իսկ հայերը գյուղատնտեսության մեջ նույնպես առաջատար դիրքեր էին գրավել, այդ առումով հույների և թուրքերի նախանձն էին շարժել: Երբ Թուրքիայում սկսվեց Սահմանադրական շարժումը, հայերը չկարողանալով զսպել իրենց զգացմունքները, ոգևորվելով դրանից, սկսեցին «անմեղ» ցույցեր ու ներկայացումներ տալ, երբեմն ներկայացնում էին ազգի հին հերոսների պատկերները, փողոցներում հայ հեղափոխական երգեր էին կատարում: Մոլեռանդ թուրքերը և հոգևորականները հանդես եկան հայերի արարքների դեմ և է՛լ ավելի գրգռեցին թորքերին՝ պատճառաբանելով, որ Սահմանադրությունը շարիաթին հակառակ է, և դա ստեղծված է հայերի համար: Դրանից մահմեդականները օգուտ չեն քաղելու և այլն և այլն: Թուրքերը կարծում էին նաև, որ Կիլիկիան գտնվում է ծովեզրում և հայերին անպայման օգնության կգան եվրոպացիները: Այդ օրերին «Լուրեր էին պտտվում, թե

հայերը, իբր, ձգտում են Կիլիկիայում հայկական անկախ, օջախ հիմնել» (Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Եր., 1981, էջ 497): Բացի այդ, կար նաև քաղաքական նկատառումը, որ որդեգրել էին թուրքերը: Նրանց ցանկությունն էր՝ հայերին ջնջել Արևմտյան Հայաստանից, պահելով միայն թուրքալեզու տարրին, յուրացնելով նրանց ստեղծած հոգևոր և մշակութային արժեքները: Դա պանթուրքիստական նրանց ձգտումներն էր: Այդ մասին շատ պատկերավոր է գրել ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը. «Օսմանցիները հավաքեցին մյուս ժողովուրդների աշխատության պտուղները, նրանք օգտագործեցին դարերի ընթացքում դիզված հարստությունը, որոնք ժառանգել էին այն ազգություններից, ովքեր կառուցել էին Բյուզանդիա կոչված քաղաքակրթության վեհապանծ տաճարը: Թուրքերի և՛ ռազմական փառքը, և՛ տիրապետությունը անհնարին կլինեին, եթե չլիներ երկրի դրամական հարստությունը և չլինեին արտադրողական ուժերը, որոնք ներկայացնում էր նրա բնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը»[2]:

Ադանայի հայերի կոտորածը սկսվեց մարտի 31-ին, գիշերով: Հազարի չափ փաթթոցավորներ նախ հարձակվեցին շուկայի վրա, որտեղ հայերը առևտուր էին անում: Այդ ժամանակ մի քանի հոգի սպանվեցին, շուկան կրակի համաճարակ դարձավ, իսկ հայերի խանութները փակվեցին: Հաջորդ օրը, ապրիլի 1-ին, թուրք վալին խոստացավ պատասխանատվությունը իր վրա վերցնել: Եվ երբ հայերի խանութները բացվեցին, նորից սկսվեց կոտորածները: Հայերից ընդամենը 100 հոգի դիմադրեցին թուրքերին: Նրանք շատ թուրք սպանեցին: Իսկ թուրքական կառավարությունը բացեց զենքի պահեստները, զինեց 20000 բուրդ ավազակների ու թուրք խուժանին: Երեք օր կռվելուց հետո, հայերի զենքը սպառվեց և անձնատուր եղան: 90 օր հետո նորից շարունակվեց կոտորածը, որին զոհ գնացին հազարավոր մարդիկ: Ադանայի մեջ հայի տուն չմնաց, որ չկողոպտվեր, այրվեր ու թալանվեր:

Կոտորածները շարունակվեցին նաև Մերսինում, Իսկենդերունում, Մահսում, Սելևկիայում, Սիսում և այլուր: Այս կոտորածների ժամանակ Երիտթուրքերը «չքմեղ» ձևանալով մեղքը բարդեցին սուլթան Աբդուլ-Համիդի վրա: Սակայն հայերի կոտորածների ժամանակ հավասարապես մեղավոր էին թե՛ սուլթանը և թե՛ Երիտթուրքերը: Դրանից հետո հայկական Կիլիկիան սատիճանաբար սկսեց դատարկվել: Հայերից շատերը գաղթեցին Կիպրոս, Եգիպտոս, Բուլգարիա և այլուր:

Մի հաղորդման մեջ մանրամասնորեն հնարավոր չէ անդրադառնալ այն բոլոր հանգուցային հարցերին, որոնց մասին գրել է Հրաչյա Աճառյանը: Փորձենք մեկ-երկու կարևոր հարցադրման նս անդրադառնալ: Սասուն և Զեյթուն: Սասունի դիմադրությունը 1890-ական թվականներին, հաջորդաբար շարժումը, թուրքերի կողմից Սեմալի, Գելեգուզանի և այլ վայրերի կոտորածները: Երբ Սասունը լռում էր, ապա ռազմի թմբուկը նորից հնչում էր Զեյթունում: Այս երկու վայրերը հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագներն են բնորոշում:

Հրաչյա Աճառյանը, այնուամենայնիվ, չի գրում Զեյթունի 1862 թ. ապրստամբության մասին, որը ոգևորիչ քիչ օրինակներ չտվեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման համար:

Հրաչյա Աճառյանը բարձր է գնահատել նաև հայ քաղաքական կուսակցությունների առաջացումը և նրանց դերը հայ հասարակական մտքի զարգ-

---

[2] **Նիկողայոս Ադոնց,** Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Եր., 1989, էջ 51—52:

գացման պատմության մեջ: Նա գրում է արմենականների, հնչակյան և դաշնակցական կուսակցությունների հիմնադրման մասին, որոնք ևս ոգևորում ու համախմբում էին ժողովրդին:

Հրաչյա Աճառյանն այս աշխատությունը գրելիս օգտագործել է հայկական, ֆրանսիական («Դեղին գիրք») և թուրքական աղբյուրներ:

Հրաչյա Աճառյանը 19-րդ դարի 90-ական թվականների կոտորածների վերաբերյալ բերում է ճշգրիտ թվեր, թե հայկական ազգագրական ո՛ր հատվածում քանիսը կոտորվեցին. Բաբերդում՝ 1400 հոգի, Քղի՝ 1000, Եդեսիա՝ 7000, Ճապին-Գարահիսար՝ 5000, Սեբաստիա՝ 1500, Կյուրին՝ 1200, Բալու՝ 1200, Ակն՝ 4000, Արաբկիր՝ 2800, Մալաթիա՝ 3000, Տիգրանակերտ՝ 1200, Հալեպ՝ 1000, Մարաշ՝ 1400, Կեսարիա՝ 1000, Այնթապ՝ 1000 և այլն (էջ 31):

Հրաչյա Աճառյանը շատ բարձր էր գնահատում Սասունում և Զեյթունում ծավալված հայ ազգային-ազատագրական շարժումը: «Հայաստանի մեջ երկու տեղ կա, ուր հայերը զինված են ու նստած ամուր դիրքերի վրա. դրանք են Սասունն ու Զեյթունը (էջ 33): Ներկայացնում է այնտեղ կռվող հայդուկներին, հատկապես Անդրանիկի գլխավորությամբ: «Այս բոպեիս հայ կամավորների քաջարի խմբերը կռվում են անգլիական, ֆրանսիական և մանավանդ Ռուսական զորքի շարքերում: Հերոս Անդրանիկը անցել է այս խմբերի գլուխը. նրա անունը ոգևորում է բոլորին. նրան թև ու թիկունք են Դերոն, Համազասպը, Քեռին, Սեպուհը, Օհանեսը, Խեչոն և այլն և այլն, բոլորն էլ ոգևորված են մի, ընդհանուր և անսասան գաղափարով. Տաճկահայաստանի ինքնավարությունը Ռուսական հովանավորության տակ» (էջ 78):

Գրեթե նույն հարցադրմանն է նվիրված Լեոյի «Թյուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատությունը, հրատարակել է 1934 թ.: Երկու հեղինակների աշխատություններում որոշակի առնչություններ և ընդհանրություններ կան այն առումով, քանի որ երկու գիտնականներն էլ անդրադառնում են նույն հարցերին:

Հրաչյա Աճառյանի և Լեոյի տեսակետները գրեթե համընկնում են Մը-կըրտիչ Խրիմյանին, հայ քաղաքական կուսակցությունների գնահատման հարցերում: Այսպես Մ. Խրիմյանի մասին Լեոն գրում է. «Երբ նրան (Մ. Խրիմյանին—Հ. Ա.) հարցրին, թե՝ ինչպես պիտի կատարե այդ դիվանագիտական շրջագայությունը, քանի որ եվրոպական ոչ մի լեզու չգիտե, նա պատասխանեց. «Պիտի խոսեմ լեզու մը, որ համաշխարհային է, տառապանքի լեզուն է միևնույն ժամանակ, այսինքն պիտի լամ (**Լեո**, Թյուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1934, էջ 85): Կամ Մ. Խրիմյանը լավ էր հասկացել ուժեղների օրենքը. «Այս քաղաքակիրթ աշխարհիս մեջ մարդագելներ պիտի ուտեն Թուրքահայաստանի մեծ կտոր միսերը, գրկյալ հայուն գեթ կտորիկ մի ոսկոր պիտի թողուն: Սորա համար կարդարանա խորագետ Պիզմարքին խոսքը, թե այս աշխարհիս վրա իրավունքը հզորինն է» (Տե՛ս նույն տեղում, էջ 87): Երկու հեղինակների մոտ ընդհանրություններ կարելի է գտնել թեմայի ընտրության հարցում: Եթե Հրաչյա Աճառյանը իր գրքույկն սկսում է 1877—1878 թթ. շրջանից և հասցնում է մինչև 1915 թվականի հայկական Մեծ եղեռնը, ապա Լեոն իր աշխատությունը սկսում է 19-րդ դարի 60-ականներից, Զեյթունի հերոսական ապստամբությունից, և հասցնում մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որ վերջինիս կարծիքով՝ «... այս ապստամբության փոթորկալից շարժման վերջնական «լուծմանն» հանգեց, ինչպես հայտնի է, 1914—1918

թթ. իմպերիալիստական պատերազմի ընթացքում, ամբողջ թուրքահայ ժողովրդի բնաջնջմամբ, Թուրքաց Հայաստանի ամբողջ մակերեսից իսպառ անհետացմամբ» (**Լեո**, նույն տեղում, էջ 5): Լեոն կարևորում է իր ուսումնասիրության հարցի արժեքը, որ անուշադրության երբեք չպիտի մատնվի, «քննական մեթոդով՝ ահռելի դրամայի իսկական պատճառները վավերագրերով պարզելու և լույսի մեջ դնելու համար» (**Լեո**, նույն տեղում, էջ 5):

Այսպիսով, Հրաչյա Աճառյանի «Տաճկահայոց հարցի պատմությունը» արժեքավոր աշխատությունը մեր օրերում ևս չի կորցրել իր արդիականությունը:

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃՈՏԻ ԱՍՄԱՐՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու